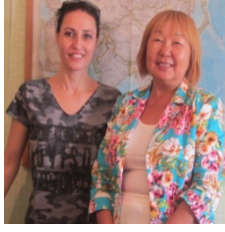


□ VİLDAN KOÇOĞLU GÜNDOĞDU



EGE ÜNİVERSİTESİ
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü



BİR ARAŐTIRMACI BİR SERİ ÜÇ KİTAP POLİNA SEREN VE MOĞOL TUVALARI ÜZERİNE A RESEARCHER A SET THREE BOOKS POLINA SEREN AND ON THE MONGOLIAN TUVANS

Abstract

In this study will be given information about Polina S. Seren who has conducted field research for many years. She has published a collection of data belonging to a community whose languages and cultures are in danger. The focus will be on the three books that was published in series.

Keywords

Mongolian Tuvan, traditions, Tsaagaannuur Tuvans, reindeers, Sengel Tuvans, Homdu Tuvans.

Özet

Bu çalışmada, Moğol Tuvaları üzerine uzun yıllar boyunca alan araştırması yapmış ve günümüzde sayıları gittikçe azalan, dilleri ve kültürleri tehlike altında bulunan bir topluluğa ait verileri kitaplaştırarak önemli bir hizmette bulunan Polina S. Seren hakkında bilgi verilecek ve bir seri hâlinde yayımladığı üç kitabı üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler

Moğol Tuvaları, gelenekler, halk bilgisi ürünleri, Tsaagaannuur Tuvaları, ren geyiği yetiştiricileri, Sengel Tuvaları, Homdu Tuvaları.

Tuvalar, günümüzde Rusya Federasyonu, Tuva Cumhuriyeti dışında topluluklar hâlinde Moğolistan'ın Bayan Ölgii, Hövsgöl ve Khovd aymaklarında; Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Altay aymağı, Haba, Burcin, Alday şehirleri, Ak-Kaba, Hanas, Hom, Kok-Dogai, Ala-Haak köylerinde yaşamaktadırlar (Yuşa 2013: 262; Monguş 2002: 8, 15; Ölmez 2013: 415). Bu bölgelerdeki Tuvaların dilleri ve halk bilgisi ürünlerine ait bilgiler çok eski zamanlara gitmez. Moğolistan Tuvalarının dilleri, tarihi, edebiyatı ve folkloruyla ilgili Y. L. Arançın (1975), D. A. Monguş (1983), Ş. Ç. Sat, M. H. Mannay-ool (1995), P. S. Seren (1993, 2013, 2014, 2016), E. V. Ayji, M. V. Bavuu-Sürün (2009), Z. B. Samdan, U. A. Dongak, A. S. Dongak, N. D. Suvandii, E. M. Kuular, M. V. Monguş, J. M. Yuşa, O. M. Saaya, B. Bayarsayhan (2009) gibi Tuvalı araştırmacıların

çalışmalarının yanısıra, Batıda E. Taube'nin (2009) ve E. Ragagnin'in (2009, 2010) ve Moğol / Moğol Tıvalarından L. Bold, A. Oçir, G. Zolbayar, H. Gerelhöü (2007), U. Tsetseğdar (2003), H. Gansuh ve B. Baatarhuu (Bayarsayhan 2017) gibi araştırmacıların çok değerli çalışmalarını anmak gerekir.

Kendilerini Kök-Monçak, Monçak veya Alday Tıvası (Yuşa 2013: 262) olarak adlandıran Çin Tuvaları üzerine ř. Ç. Sat, L. Y. Dorju (1989), M. V. Monguş (1995, 1996, 2000) Song Zengchun, GENG Shimin (2001,2003), Talant Mawkanulı (2001, 2005) ve J. Yuşa (2013, 2018) gibi araştırmacıların çalışmaları önemli veriler sunmaktadır.

Bu çalışmada, Moğol Tuvaları üzerine uzun yıllar boyunca alan araştırması yapmış ve günümüzde sayıları gittikçe azalan, dilleri ve kültürleri tehlike altında bulunan bir topluluğa ait verileri kitaplaştırarak önemli bir hizmette bulunan Polina S. Seren hakkında bilgi verilecek ve bir seri hâlinde yayımladığı üç kitabı üzerinde durulacaktır.

Polina Sergejevna Seren, Tuva Beşerî ve Sosyal-Siyasal-Ekonomik Araştırmalar Enstitüsünde (TİGPI), Filoloji bilim dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Kızıl Devlet Öğretmen Enstitüsü, Filoloji Bölümünden 1983'te mezun olan Seren, 1992 yılında Rusya Bilimler Akademisi Filoloji Enstitüsünde yüksek lisans eğitimini tamamlamış, E. R. Tenişev'in danışmanlığında *Tere-Xol'skiy dialekt tuvinskogo yazıka v areal'nom osveşçenii* "Tuvacanın Tere-Höl Diyalekti Üzerine Alan Araştırması" konulu yüksek lisans tezini savunmuştur.

Sonraki yıllarda Mođolistan'da yaşayan Tuvaların dillerini araştırmak üzere bilimsel araştırma gezilerine katılmıştır. İlk olarak 1990 yılında Mođolistan'ın Hovd (Tuv. Homdu) aymağında yaşayan Tuvalara, Mođolistan Bilimler Akademisi çalışanı L. Bold'un yönetiminde, Filoloji Bilimleri Doktoru V. İ. Rassadin ile birlikte gitmişlerdir. Araştırma gezisi sırasında toplanan malzemeye dayanarak, *Moolda Tıvalarınığ Yozu-Çaňçıldarı (Diliniđ, Kul'turazınığ Materialdarı)* "Mođolistan Tuvalarının Gelenekleri (Dil ve Kültürlerine Ait Malzemeler)" adlı üç kitaptan oluşan bir seri yayına hazırlanmıştır.

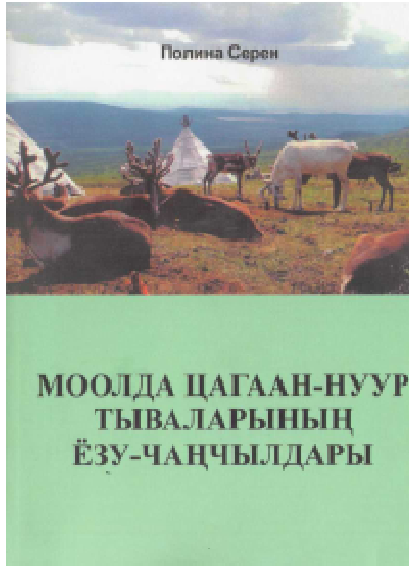
Birinci kitap, *Moolda Sengel Tıvalarınığ Çaňçıldarı* "Mođolistan'da Sengel Tuvalarının Gelenekleri"; ikinci kitap, *Moolda Homdu Tıvalarınığ Yozulaldarı* "Mođolistan'da Homdu Tuvalarının Âdetleri"; üçüncü kitap ise *Moolda Tsagaan-Nuur Tıvalarınığ Yozu-Çaňçıldarı* "Mođolistan'da Tsagaan-Nuur Tuvalarının Gelenek Görenekleri" adıyla okuyucularla buluşmuştur.

P. Seren, 70'ten fazla bilimsel makale ve bunlar dışında da pek çok popüler yazı ile çalışmalarına devam etmektedir. *Tere-Hol'skiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka* "Tuvacanın Tere-Höl Diyalekti" adlı monografisi Tuvacanın ağız çalışmalarına önemli katkı sağlayan bir çalışmadır.

Tuva Cumhuriyetinin yetiştirmiş olduğu değerli kültür araştırmacısı, kompozitör Vladimir Seren ile birlikte *Kudalarınđ YöreeI İrı* (Abakan 2016) "Düğün Alkışları", *Hılbık Doylaal* (Abakan 2017) "Saç Kesme Toyu" adlı derlemeleri bir araya getirip yayınlamışlardır.

Seren'in araştırma alanlarını Tuvacanın Tere-Höl diyalekti, Moğolistan Tuvaları oluştırmakta ve çalışmaları diyalektoloji, leksikoloji, etnografya ve folklor üzerinde yoğunlaşmaktadır.

I. MOOLDA TSAGAAN-NUUR TIVALARINIŃ YOZU-ÇAŃÇILDARI, TIVAPOLİGRAF, KIZIL 2014, 192 s.



Polina Seren, Tsagaannuur (TN) Tuvaları ile ilgili materyali ilk olarak 1991 yılında Rusya Bilimler Akademisi, Filoloji Enstitüsünde yüksek lisans öğrenimi sırasında katıldığı, yöneticiliğini Moğolistan Bilimler Akademisi Müdürü Luvsandorj Bold'un yaptığı araştırma gezisi sırasında toplamıştır. Bu gezi sonucunda topladığı malzemeye dayanarak yazdığı makalelerini *Ulug-Hem*, *Başkı* gibi dergilerde yayımlamıştır. P. Seren, ikinci defa 2006 yılında bir proje kapsamında bölgede derlemeler yapmıştır. Yazar, işte bu eseri, tüm bu birikime dayanarak oluşturmuştur.

Öncelikle kitabın iç kapak kısmında yayınla ilgili kısa bir bilgi notu yer almaktadır. Burada yazarın, bu yayının *Moolda TivalarınıŃ Yozu-ÇaŃçıldarı* "Mođolistan Tuvalarının Gelenek-Göreneklere" adlı serinin üçüncü kitabı olduğu ve TN

Tuvalarına ait dil ve kültür materyallerini etnograf, tarihçi, dilci, öğretmen, öğrencilerin ve Tuva geleneklerine ilgi duyan geniş bir kitlenin dikkatine sunduğu bilgisi verilmiştir. Ardından bir sunuş yazısı niteliğinde olan *ege sös* (4-11) "ön söz" başlığı altında, aşağıda özetlenen, TN Tuvaları hakkında tarihi, sosyal, kültürel ve dilleri ile ilgili özellikleri barındıran, yazarın eserle ilgili kısa hatırlamalarını ve teşekkür bölümünü içeren kısa bir yazı bulunmaktadır.

Tsagaannuur, Moğolistan'ın kuzeyinde yer alan, Tuva Cumhuriyeti'nin Toju ve Tere-Höl kojuunları ile sınırlı Hövsgöl (Tuv. Köpse-Höl, Köpsögöl) ilinde yer alan, taygalarla çevrili bir kasabadır. Bu yere adını veren göle (Mo.Tsagaannuur) Tuvalar *Ak-Höl* "Ak Göl" derler. Tsagaannur Tuvalarını, Moğolistan'daki diğer boylardan ayıran en önemli özellik bu grubun *ivi* "ren geyiği" besleyicisi olmalarıdır. Bunun yanında avcılık, balıkçılık, sığır ve at besiciliği yaparak hayatlarını devam ettirirler.

Tsagaannur Tuvalarının bildirdiği sayıya göre toplam nüfus yaklaşık 800 kişi civarındadır. Tuvalar, bu bölgede Moğol boyu Darhatlar (Tuv. Dargat) ile beraber yaşadıkları için zaman içerisinde karışık bir hayat tarzına sahip oldukları ileri sürülür. Umumi yerlerde Tuvalar, Moğolcanın Darhat ağı ile Moğolca konuşurlarken aile içindeki iletişim dili ise Tuvacadır.

TN Tuvaları, Moğollar tarafından ren geyiği besiciliği yaparak geçindikleri için *Tsaatannar* olarak adlandırılır. *Tsaa* sözü, Moğolca "ren geyiği" anlamına gelmektedir. Tuvalar ise kendilerini *tuha kiji*, *tuha* olarak adlandırır. Tuha kelimesi ise, tuva/tuba kelimelerinin fonetik bir varyantıdır.

TN Tuvaları arasında *Soyan*, *Urat* ve *Balıksı* olmak üzere üç büyük boyun yaşadığı bilinmektedir. Bunlar dışında yine Demçi, Höyük, Targa gibi bölüklerin de varlığı kaydedilmiştir. TN Tuvalarının bölgeye gelişleriyle ilgili olarak, Moğolistan'a Tuvaların 1940'lı yıllarda Tuva Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda yer alan Toju ve güneydoğusunda yer alan Tere-Höl bölgesinden geldikleri, Toju'dan gelenlerin *artı çüktün kijileri*; Tere-Höl - Kungurtug'dan göçüp gelenlerin ise *songu çüktün kijileri* olarak adlandırıldıkları ifade edilmiştir. M. H. Mannay-ool, 19. yüzyılda Hövsgöl bölgesinin Tuva'nın sahasına dâhil olduğunu, 1878 tarihinden itibaren Hövsgöl'ün Kuzey Moğolistan'a bağlandığı, 1921 yılında "Moğolistan'da bulunan Haasut (Hövsgöl) bölgesinin Tandı-Tıva Devleti'nin yönetiminden çıkarılması"yla sürecin

tamamlandığını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu bölgenin bu tarihe kadar Tuvaların sürekli konup göçtüğü, yaşadığı, avlandığı bir yer olmasını tarihî bilgiler desteklemektedir. 1940-1950 yılları arasından Toju ve Kungurtug'dan göçenlerin burada yerleşik hâle gelmesinde devlet sınırlarının oluşması etkili olmuştur. Tuva'ya tekrar geri dönemeyen ailelerin çocukları, akrabaları SSCB vatandaşları olurken, kendileri bir anda Moğolistan vatandaşı hâline gelmişlerdir.

Günümüzde TN Tuvalarının çoğunluğu, taygalarda göçebe hayat tarzına uygun olarak avcılık ve hayvancılık yaparak hayatlarının sürdürmektedirler. Yaşam tarzlarına uygun olarak *şanda* ve *alaş öglerde* ve kasaba merkezlerinde *kidis* "keçe" çadırlarda yaşamaktadırlar. Ren geyikleri olmayan ve yavaş yavaş hayvancılığı bırakmak zorunda kalan bir kısım aileler kasaba merkezinde ağaç evlerde yerleşik hayata geçerek, balık tutarak, at, sığır güderek, yazın taygada meyve ve mantar toplayarak geçimlerini sağlamaktadırlar.

Tsagaannur Tuvaları *ham çüdülgezi* "şamanizm" inancına sahiptirler. Şamanlara büyük saygı gösterirler.

Kitap ön söz dışında, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm (12-24. s) de kendi içinde *İvijiler* "İviciler, Ren Geyiği Yetiştiricileri", *A'ş-çem* "Yemek", olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır.

12-20. sayfalar arasında yer alan *İvijiler* bölümünde yazar, ren geyiği yetiştiriciliğinin TN Tuvalarının atalarından öğrenip devam ettirdikleri, geçmişten günümüze ulaştırdıkları göçebe yaşam tarzıyla birlikte büyük bir öneme sahip olan bir uğraş olduğu üzerinde durmuştur. Hayatlarının ayrılmaz bir parçası olarak *ivin*in onlara sunduğu sonsuz nimetler, yaşam için gerekli her türlü ihtiyacı karşılar niteliktedir. Her aile yetiştirdiği *ivin*in etinden, sütünden, derisinden ve boynuzundan elde ettikleriyle geçinir ve hayatlarını devam ettirirler. Son zamanlarda hastalık ve kurt saldırıları sebebiyle sayısı azalan *ivilerin* artırılması için ise devlet desteğine ihtiyaç duyulmuştur.

Yazar, TN Tuvalarının göçme zamanlarını *ivilere* göre ayarladıklarını vurgular ve yılın dört mevsiminde, otların azaldığı, kurtların çoğaldığı zamanlarda mevsime uygun yerlere göçlerin yapıldığını belirtir. İviciler, sonbaharda (*küzegeer*), kışın (*kıştaar*), baharda (*çazaglaar*) ve yazın (*çaylaglaar*) uygun yerlere yurtlarını âdetlere uygun şekilde dikerler. Önce yurdun içinde yer alan eşyalar indirilip yerleştirilir, sonra dış duvarları kurulur. Mevsime göre bunlar da farklılık gösterir. Çadırın dışı, yazın ince soyulmuş ağaç kabuklarıyla (*tos*), kışın *ivi* veya başka bir av hayvanı derisi ile kaplanır ve bu işleme *çargaş* adı verilir. Yeni kurulan çadıra girerken geleneklere mutlaka uyulur. Ailenin büyüğü çadırın etrafını tütsüleyerek, kaynatılmış sütlü çaydan etrafa serpiştirir ve aile üyelerine uyulması gereken kurallar hatırlatılır.

Bu bölümde yazar ayrıca, *ivin*in yaşına göre ayrı ayrı adlarla ifade edildiğini belirterek bu adları sıralamış, *ivin*in koşum takım adlarına yer vermiş, yavrulama dönemi ve yavruladıktan sonraki uygulamalar, sağımı, sütünün saklanması, *ivin*in hadım edilmesi, kutsanması gibi konularla ilgili açıklayıcı bilgilerle okuyucuya önemli veriler sunmuştur.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı *A'ş-çem* - "Yemek" (21-24. s), *E'tten Kılğan Çemner* "Etten yapılan yemekler" ve *Sütten Kılğan Çemner* "Sütten yapılan yemekler" olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Yazar bu bölümde, TN Tuvalarının *hoy ündürüp çiiir* "koyun kesme", *ivi ündürer* "ivi kesme", kesilen hayvanın parçalara ayrılması, etin paylaşımı gibi konular üzerinde durarak, kesilen hayvandan hangi yemeklerle nasıl faydalandığını da belirtmiştir.

Her nerede yaşarsa yaşasın, genel olarak tüm Tuva halkı için önemli olan bir husus vardır ki bu da kesilen hayvanın kanına kadar hiçbir parçasının ziyan edilmeden kullanılmasıdır. İşte TN Tuvaları da bu geleneğe uyarak, hayvanın kanından, işkembesine, bağırsağına kadar her bir parçasından yemekler yaparlar. Temizlenen bağırsak içine kesilen hayvanın içinde biriken kan, hayvanı kesen kişi tarafından doldurulup pişirilir. *İzig-han* adı verilen bu yemek Tuvaların vazgeçilmez geleneksel yemeklerinden biridir. Tuvaların önemle riayet ettikleri bir başka durumu ise yazar şöyle açıklar:

Erkek, kız, büyük, küçük bazı kişilerin yememesi gereken yemekler vardır. Mesela kızlara ve küçük çocuklara yürek yedirmezler. Yediklerinde *söske kire beer* "lafa karışan" veya *çalgaa urug* "tembel çocuk" olacağına inanılır.

TN Tuvaları keçi, koyun, inek ve ivi sütünden çeşitli yiyecekler hazırlarlar. Yazar, burada TN Tuvalarının sağılan süttten *öreme* "süt kaymağı", *tarak* "bir tür yoğurt", *aarjı* "ekşitilmiş peynir", *bıştak* "peynir", *araga* "süt rakısı" gibi yiyecek ve içeceklerin nasıl üretildiğini kısaca açıklamıştır.

Kitabın ikinci bölümü (25-67. s) şu alt başlıklardan oluşur: *Çaş urug törüttüngende erttirer yozulaldar* "Bebek doğduğunda uygulanan ritüeller", *Uluşcu emneeşkin* "Halk hekimliği", *Kuda yozulalı* "Düğün Geleneği", *Aalçı. Hündülejlje Yozulalı* "Misafir Ağırlama Geleneği", *Kajudal yozulalı* "Ölümle ilgili gelenekler".

İnsan hayatının üç önemli aşaması vardır ve bu aşamaların her birinde önemli pratikler uygulanır. Geçiş dönemi olarak adlandırılan bu aşamalar doğum, düğün ve ölüm olmak üzere sıralanır ve yukarıda yazar aslında bu üç aşamayı içeren bir bölüme kitabında da yer vermiştir.

25-40. sayfalar arasında yer alan *Çaş urug törüttüngende erttirer yozulaldar* "Bebek doğduğunda uygulanan ritüeller" başlığı altında geçiş döneminin birinci aşaması olan doğum, ele alınmıştır. Tuvalar arasında çocuk sahibi olmanın önemi büyüktür. Çok çocuklu olmak mutluluk kaynağı ve büyük bir şanstır. Yazar, TN Tuvalarının gebe kadına *yoon bolgan, ijinnig, ka't bolgan, d'oon kiji* dediklerini ve gebe kadına akrabalarının büyük bir saygı gösterdiklerini, gebelik süresince bazı yasaklara riayet edildiği üzerinde durur. Örneğin, gebe kadının önünden geçilmez, gebe kadın her yiyeceği yiyemez. Doğum öncesinden başlayan uygulamalar zinciri doğum sonrasında da devam eder. Çocuk dünyaya gelir gelmez hem annenin hem de bebeğin kutsanmasına yönelik ritüeller başlar. Yazar, kız beklerken erkek çocuk dünyaya gelirse, çocuk yedi-sekiz yaşına kadar erkek gibi giydirilip, erkek gibi saçının kesildiği üzerinde durur ve sebebini kötü ruhların bunu farkettiğinde çocuğun canını almasından korkulması olarak açıklar.

Kitabın ilerleyen sayfalarında yazar, doğumun başlaması, göbeği kesecek kişinin (*hindik iye, boggan iye, boggan aadja*) belirlenmesi, çocuğun plasentasının (*soņgu*) gömülmesi, çocuksuz veya çocukları yaşamayan bir aileye doğan bebeğin yaşaması için yapılan pratikler (*urug doktaadır dom*), çocuğu olmayan kadına yönelik uygulamalar üzerinde durur. Yazar, bölümün devamında kalın harflerle ara başlıkların vurgusunu yapmıştır. Bu başlıklar: *Çaş kijilerniņ azıralınga hamaarışkan çüülder* "Küçük çocukların büyütülmesiyle ilgili hususlar", *Çaa törüttüngen kijinin adın adaarı* "Bebeğe ad verilmesi", *Baş düğün hılbıktaar* "Saç kesme", *Biçii uruglarını hepkereringe hamaarışkan çüülder* "Çocukları giydirmeyele ilgili hususlar", *Uruglarını kijizidilgezinge hamaarışkan çüülder* "Çocukların terbiye edilmesiyle ilgili hususlar".

Kitabın 41-43. sayfaları arasında yazar, TN Tuvaları arasında yaygın olan *ulusçu emneeşkin* "halk hekimliği" ile ilgili derlemelerini paylaşmıştır. Burada çeşitli hastalıklarda, yaralanmalarda, iyileştirmeye, şifaya yönelik halk arasında yaygın olan uygulamalara yer verilmiştir. Örneğin, göz iltihaplanmasına karşı anne sütünün damlatılmasının iyi geldiği ifade edilmiştir.

44- 50. sayfalar arasında geçiş döneminin ikinci aşaması olan *kuda yozulalı* "düğün" ele alınmıştır. TN Tuvaları arasında *kuda doyunun* "düğün"ün *hürüm* veya *hürim* olarak adlandırıldığını ifade eden yazar, bu bölümde kız isteme ile ilgili bütün pratikler; ailelerin birbirlerine hediyeler sunması, kız alma, düğün gibi konuları ele almıştır. Yazarın belirttiği geleneklerin bazılarında şu örnekler sunulabilir:

Düğünün ilk aşamasını *kadak beeri* "kadak sunma" oluşturur. Bunun 22 Hazirandan önce yapılması gerekir; çünkü 22 Hazirandan sonra *hün çanar* "gün döner". Daha sonra *kıs dileeri* "kız isteme" aşaması gelir. İsteme günü damadın anne babası kızın evine giderken kestikleri iki koyundan yemekler hazırlayıp, bir elbiselik ipek kumaş ve bir miktar parayı kızın ailesine sunar:

"Samur derisinden dikiş yapacak kişi sizde,
Samuru avlayacak kişi bizde,
İnek sağacak kişi sizde,
İnek güdecek kişi bizde."

diyerek kızı isterler. Ardından belirlenen gün *kıs alırı* "kızı alma" için erkek tarafı hediyelerle kızın ailesine gelir. Çeşitli ritüellerle alınan gelin, hediye edilen eğersiz beyaz at üzerine bindirilerek, yurdun etrafında üç defa döndürüldükten sonra damadın evine doğru yola koyulur. Gelinin gireceği evin girişinde beyaz örtülerin, beyaz yiyeceklerin (süt ürünleri) bulundurulması, yeni evlenecek çiftin geleceğinin ak olması inancıyla ilgili bir ritüeldir. Ayrıca kız evin etrafına ak süt saçar. Düğün başladığında ise, mutlaka kaynatılmış koyun kelleleri ikram edilir. Gelinin anne-babasından gelen koyun etleri misafirlere dağıtılır. Düğünde genellikle Moğolca şarkılar söylerler. Taygada yaşayan Tuvaların düğünleri *alajı öglerde* "ağaç çadırlarda" yapılır. *İvi* kesilir ve misafirlere ikram edilir. Düğünden üç gün sonra kız kendi ailesini *yanıp aaldar* "ziyaret eder".

Kitabın 51-59. sayfaları misafir ağırlama geleneğine ayrılmıştır. Yazar bu bölümde, göçebe halkların hayatında *ög* "çadır" yani tüm yaşantının sürdüğü meskenin önemi, içinin düzeni, çadırın bölümleri ve bu bölümlere göre kişilerin oturma düzeni gibi konular üzerinde durmuştur. Seren, TN Tuvaları arasında çadırın sağ üst kısım, sağ alt kısım; sol üst kısım, sol alt kısım olmak üzere dört bölüme ayrıldığını, *törün* çadırda en saygı değer köşe olduğunu, burada en saygın kişilerin veya misafirlerin ağırlandığını ve evin erkeğinin oturduğunu belirtmiştir. Ayrıca çadırda oturma kuralları bulunduğundan ve bu kurallara tüm Tuvaların önemle riayet ettiğinden bahsetmiştir. Örneğin, çadır içinde koluyla bir yere dayanarak, ocak yanında iki ayak uzatılarak, *ejik* "kapı" ile ocak arasında oturulmaz, ocak etrafında dönülmez. Misafirlerin de bir çadıra geldiklerinde uyması gereken kurallar vardır. Seren, misafirlerin çadıra girerken yanlarında bulunan bıçak, silah gibi eşyaları kontrollü bir şekilde dışarıya astıklarını, kıyafetinin düğmelerinin tamamını ilikleyerek, sağ ayakları ile içeri girip, sağ bacaklarını dizden kırarak uygun yere oturduklarını belirtir. Misafirin, o gece konaklayacak ise börkünü çıkardığını, konaklamayacak ise çıkarmadığını da notlarına eklemiştir. İlerleyen sayfalarda misafirin ağırlanmasına yönelik koyun kesme, *izig-han* "kan sucuğu" sunma, *araga* "süt rakısı" sunumu ile ilgili detaylıca bilgiler veren yazar, bölümün sonunda çadırda konaklamayla ilgili hususlara da değinir.

Kitabın ikinci bölümünün 60-67. sayfalar arasında yer alan son alt bölümü geçiş döneminin de son aşaması olan ölümle ilgili geleneklere ayrılmıştır. Yazar, TN Tuvalarının ölümle ilgili sözleri tabulaştırdığını, bir kişinin öldüğünü *burgannay bergen*, *uja bergen*, *erte bergen*, *çoy bargan*, *çorta bergen* gibi ifadeler kullanarak belirttiklerini, bir evde bir kişinin öldüğünü bazı uygulamalarla belli ettiklerini vurgulamıştır. Örneğin, bir evde biri kişi öldüyse, o çadırın kapısı açılır ve çadırın keçeden yapılmış örtüsü yukarıdan kapının önüne doğru çekilir ve kapı *orege* "keçe örtü" ile kapatılır. Bunu görenler, bu evde bir ölüm olduğunu anlar. Seren, TN Tuvalarının ölen kişinin ardından çok ağlanmaması gerektiğini de şu ifadelerle belirtmiştir:

Ölen kişinin ardından çok ağlandığında bu göz yaşları bir deniz oluşturur ve bu, ölen kişinin gitmesi gereken yere ulaşamamasına sebep olur. Dolayısıyla yakınları bir iki ağladıktan sonra ölenin ruhunun rahat etmesi için ağlamayı keserler (61.s).

Ardından ölüyü gömme âdetleri ile ilgili bilgiler kaydeden yazar, gömülme gününün mutlaka lamalardan sorup öğrenilerek hareket edildiğini, bazı ölülerin *kavay* veya *aptara* dedikleri tabut ile, bazılarının tabut olmadan gömüldüğünü not etmiştir. TN Tuvalarının mezara *çurttadır çer*, *kiji salıp çer* adı verdiklerini, yerin 80 cm kazılarak tabanına uzun tahta parçaları, bunun üzerine buğday, darı, çay gibi şeyler saıp onun üzerine de ölüyü yerleştirdiklerini, mezar kapatılınca da ölünün geride kalan yakınlarının çoğalıp, uzun ömürlü olmalarının işareti olarak üzerine yine tahıllar saçıldığını belirtmiştir.

Seren, gömme işlemleri tamamlandıktan sonra yakınların, ölen kişinin evine gelip, burada *soņgu şaylalga* "son ikram" ritüelini gerçekleştirdiğini, ölen kişinin ruhunun gideceği yerden şaşmaması için 49 gün boyunca kesintisiz *çula* "kandil" yakılarak uygulamalara devam edildiğini ifade etmiştir. Yazarın ilerleyen satırlarda belirttiğine göre, 49. gün şaman çağırılır ve ayın yaptırılır.

Taygada yaşayan TN Tuvalarının ise farklı pratikler uyguladıklarını yazar şu şekilde açıklar:

Taygada yaşayan iviciler, yaşlı bir kişi öldüğünde onu yer üstünde bir yere bırakırlar, buna *ildeņ salır*, *çerge salır* derler. Yaşi büyük kişiler, hayatta iken öldüklerinde cesetlerinin bırakılacağı yeri çocuklarına yakınlarına bildirirlermiş. Bu yer, doğan güneşin ilk ışıklarını gören, kuru, temiz bir yerdir. Güçlü kuvvetli bir erkek, ölüyü omuzlayarak bu yere getirir, sekiz metrelik bir kumaşın yarısını altına serer, yarısını da cesete dolayarak orada öylece bırakırmış. Rüzgar kumaşi açıverdike ceseti yırtıcı kuşlar didiklermiş (65. s).

Bölümün sonunda yazar, TN Tuvalarının ölen bir kişinin tekrar dünyaya geleceklerine inandıklarını ve buna yönelik de bazı uygulamalar gerçekleştirdiklerini belirtmiştir.

Kitabın 68-105. sayfaları arasında yer alan üçüncü ana bölümü, *Tsagaan-Nuur tıvalarının çugaazının ülegeri* "Tsagaan-Nuur Tuvalarından metin örnekleri"ne ayrılmıştır. Devamında (106-139. s) *Demdeglettingen sösterniņ slovarı* "Belirlenen sözlerin sözlüğü", (140-169. s) *Aytıkçı "Dizin"* ve (170-186. s) *Kapsırılga "Ek"* ve son olarak fotoğraflar bulunmaktadır.

II. MOOLDA HOMDU TIVALARINIŇ YOZULALDARI, KIZIL 2013, 161 s.



Seren, *Moğol Tuvalarının Gelenekleri* adlı serinin ikinci kitabını Homdu (Khovd, Koptu) Tuvalarının geleneklerine ayırmıştır. Kitap, *ege sös* "ön söz" dışında üç bölümde sunulmuştur.

Ön sözde (4-6. s) yazar, Homdu Tuvalarına (HT) ait malzemeleri derleme aşaması, HT üzerine çalışanlar, HT'nin hangi boylardan oluştuğu, bölgeye gelişleri ve kitapta yer alan konular üzerine kısa bir giriş yapmıştır. Burada verilen bilgiye göre Seren, HT üzerine materyal toplamak için ilk olarak, 1990 yılında, Rusya Bilimler Akademisi, Filoloji Enstitüsünde yüksek lisans öğrenimi sırasında, L. Bold yönetimindeki Moğol-Sovyet Dilbilimcileri Bilim Araştırma gezisine, daha sonra 2001 yılında Altaylı araştırmacılar ile birlikte, yürütücülüğünü T. M. Sadalova'nın yaptığı, "Altay-Orhon" adlı bir araştırma gezisine

katılmıştır. Daha sonraki derlemeleri ise 2004 ve 2007 yıllarında Rusya Sosyal Bilimler Araştırma Fonları kapsamında gerçekleştirmiştir. Tüm bu malzemelere dayanarak, elimizdeki bu kitap ve çok sayıda makale, bildiri üretilmiştir. Seren, HT üzerine Y. L. Arançın, D. A. Monguş, E. V. Ayjı, U. Tsetsegdar gibi araştırmacıların çalıştıklarını ve onun bu çalışmasının daha öncekilere ek olarak, geçiş dönemlerine ait malzemeyi sunduğunu belirtmiştir.

Seren, derlemeler sırasında yaşlı konuşurlardan göç ile ilgili elde ettiği bilgiler doğrultusunda, HT'nin yaşadıkları bu bölgeye, savaşın yaşandığı 1930-1940'lı yıllarda Çin'den göçerek geldiklerini, bazı akrabalarının hâlâ Çin'in Hom, Hanas, Kök-Dugay köylerinde yaşadıklarını yazmıştır.

Kitabın 7-39. sayfaları arasında yer alan *I ege* "birinci bölüm"ü geçiş dönemlerine, yani doğum, düğün ve ölüme ayrılmıştır. Bu bölümün birinci alt başlığı *çaş urug törüttüngende, erttirer yozulaldar* "Bebek doğduğunda uygulanan gelenekler" (7-21. s) kısmında yazar, HT'nin hamile kadını *adaa aar kiji, holu-budu aar, ka't bolgan kiji* olarak adlandırdıklarını, hamileliği sırasında kadının neleri yapıp yapmayacağı ve yiyip yemeyeceği ile ilgili kati kuralların olduğunu belirtmiştir. Seren'in verdiği bilgilere göre, HT arasında doğum (krş. Tuva edebi dilinde *bojuur*), *törüür, urug ündürer, ündürer* sözleriyle ifade edilir. Doğum yapacak kadının altına keçi derisi serilir; çünkü sadece bu deri temizlenerek birkaç kere kullanılabilir. Doğum başlayınca deneyimli bir kadından yardım alınarak doğum yaptırılır, bu kadın bebeğin göbeğini keserek *hindik iyezi, hin iyezi* olur. İkiz doğumlarda, bebeklerin tek veya iki eşe (plasenta) sahip olmasına göre, bebeklere zarar gelmemesi için daha farklı uygulamaların yapıldığını belirten Seren, sonraki satırlarda, doğum yapan kadının dikkat etmesi gereken şeyleri sıralamıştır. Çocukları yaşamayan ailelerin ise çocukları doğduktan sonra onların hayatta kalabilmeleri için gerçekleştirdikleri çeşitli ritüellerin olduğunu vurgulayan yazar, bu ailelerin öncelikle şamanlardan yardım alarak çeşitli uygulamalarla çocuk sahibi olduklarını belirtmiştir. Derleme sırasında bir ailenin yurdunun içinde bazı eşyaların olması gereken yerlerde olmayıp, değişiklik gösterdiğini fark eden Seren, aileye bunun nedenini sorduğunda; çocuklarının doğduktan sonra uzun yaşamadıklarını ve şamandan yardım alarak yurdun içinde, erkeğin eşyalarının sağ tarafta, kap kaçak gibi şeylerin sol tarafta yer alması gibi bazı değişikliklerle şimdi yedi çocuk sahibi

olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca çocuğu olmayanların, çok çocuklu bir ailenin kıyafetlerini çalarak giymesi durumunda çocuk sahibi olacakları inancının yaygın olduğunu da yazar vurgulamıştır.

Seren, çocuk doğduktan sonra yapılan ritüellere de kitabında yer vermiştir. HT'nin bebek üç günlükken uygulanan *ulug hinin sıgjaar* "göbeğin saklanması" ritüelinde, ailenin yaşlıları tarafından bebeğin göbeği düşünce saklanacak uygun yerin seçilmesi amaçlanır, sonrasında toy düzenlenir. Bebeğe ad verme geleneğinin zamanla değiştiğini vurgulayan yazar, eskiden bebeğin babasının bir ad seçerek kız çocukların sol; erkek çocukların sağ kulağına üç defa mırıldanarak ad verildiğini belirtmiştir. Bölgede yaşayan Tuvaların çocuklarına genellikle Moğolca adlar verdiğini de belirten yazar, daha eski dönemlerde *Kızıl-ool*, *Sarıg-ool* gibi Tuva adlarının daha fazla tercih edildiğini vurgulamıştır. Çocuk üç yaşına geldiğinde *hılbun sıgjaar*, *hılbun hoyzur* "saç kesme toyu" adı verilen bir toy düzenlenir. Devamında bebeklerin bakımı, büyütülmesi ve hastalandıklarında iyileştirilmesi ile ilgili uygulamalara değinen yazar, bebeklerin beşiğinin boş bırakılmaması gerektiği, içinde bebek yokken bez sarılmış bir nesne veya bıçak bırakıldığını ve akşamları kötü ruhların bebeğe zarar verebileceği inancıyla ilgili olarak bebeklerin akşam saatlerinde alınlarına is sürülerek çıkarıldığını belirtmiştir.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı *Kuda Yozulalı* (22-34. s) "Düğün geleneği"dir. Dünürleşmeye *kuda-huuy bolur* adını veren HT, eski zamanlarda çocukları henüz beşikteyken *çörgek solçuuru* "kundak değiştirme" yani beşik kertmesi olarak adlandırılabilir bir yöntemle çocuklarının ileride aile kurmasına ön ayaklık ettiklerini belirten Seren, bu bölümde gençlerin eř seçimi, ailelerin tanışması ve kız isteme, düğün gününün belirlenmesi, düğün hazırlıkları, kızı evinden alma, hediyeleşme, damadın yurda girmesi ve *odunga teyleer yozulal* "ateşe saygı ritüeli", akrabaların düğün eğlencesi hazırlığı, *urug a'ttanır hün* "kızın yurdundan alınması" ve düğünün yapıldığı obaya götürülmesi, *kelin düşürer* "gelin indirme", gelinin kıyafetlerinin sergilenmesi, düğün eğlencesi, kızın *adazının odunga teyleer* "babasının ocağına saygı ritüeli" evin gelini olduğunun işareti, *kelininin şayın ijer* "gelinin çay sunması", *arjul çajar*, *büvee çügürtür*, *çüstük çajırar*, *hüreş* gibi geeneksel oyunlarla ve hediyelerin sunulmasıyla düğünün sonlanması gibi ritüeller üzerinde durmuştur. Düğünün sonlanmasından sonra yapılan bazı uygulamaların da olduğunu kaydeden yazar, üç gün sonra yapılan *köjege çejer* ve sonrasında yapılan *şeer çejer* geleneği ile gelinin yeni evinde bazı haklara sahip olduğunun işaretinin verilmiş olduğunu belirtir. Çiftler evlendikten bir süre sonra kızın anne babasını ziyarete giderler ve buna *dörgünneer* adı verilir.

Seren, yeni gelinin *şeerlig* "sakınması gereken şeyler" olduğunu belirterek, genç kızın, eşinin yaşlı akrabalarına adlarıyla hitap etmemesi, anne-babasının yurdunda törde ve yurdun içinde gelişigüzel ve yalın ayak dolaşmaması gerektiğini yazmıştır.

HT'nin tüm bir araya gelmelerinde mutlaka *haak taakpızı* "burun sigarası", *süttüg şay* "sütlü çay"lar, *araga* "süt rakısı", koyun etinden yapılmış yemekler sunulur. Yurdun töründe en iyi yemekler hazırda bulundurulur, misafirlere ikram edilir. Bu yemeklere *Deeji kaar* veya *burgan deejizi* adı verilir. *Aptara* "sandık" üzerine yemeklerin masaya konulmasının da bir düzeni vardır, buna riayet edilir. HT'nin gençler arasında oynadıkları *erin körgüzer* adlı bir oyunla kızın arkadaşları, damadın borkünü yurttan çıkarken almaya çalışırlar, borkünü kaptırmayan damat iyi damat olarak kabul edilir. Düğün için tan atmaya başlayınca harekete geçilir, böylelikle yeni

evlenen gençlerin *üngen hün deg, bedik çaagay bolur* "doğan güneş gibi yüksek, temiz" bir hayatları olacağına inanılır.

Evlenecek çiftlerin yaşayacağı yurdu, erkeğin anne babası kurar. Anne baba kendi yakınlarına haber vererek bir gün belirler ve yakınlar gelirken yanlarında yeni yurt için gerekli eşyalardan mutlaka birer parça getirirler. Böylelikle genç çiftlere yeni hayatlarında destek olunur.

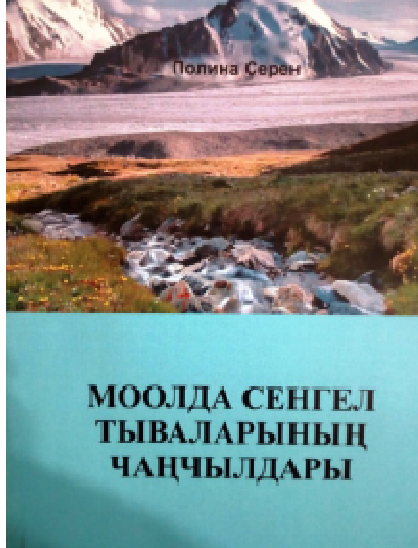
Yazar, kitabın 35-39. sayfalarında yaşamın üçüncü aşamasını oluşturan *kajudal yozulalı* ölüm ve ölümle ilgili gelenekleri ele almıştır. HT'nin ölen kişiye *burgan bolgan, dustay bargan, dee oranda bargan, öde bargan, udup kalgan, şıdaşpayn bargan, hıyijip kalgan, çoy bargan, çok bolgan, çuulgan* gibi adlar verdiklerini belirten Seren, HT'nin Moğolistan'da yaşayan diğer uluslara göre birbirlerine daha fazla yardım ettikleri ve birbirlerini her daim desteklediklerinin altını çizmiştir. HT'nin tabuta *haarjak* veya Moğolca *avısı* veya *ölgüy* adlarını verdiklerini ifade etmiş, ölüyü tabuta yerleştirme ve gömme geleneği ile ilgili detaylı bilgiler sunmuştur. HT'nin mavi ve yeşil renklerde kumaşlar kullanmalarının, ölünün sonraki hayatının *nogaan o't deg* "yeşil otlar gibi" ve *kök deer deg* "mavi gök gibi" olmasının simgesi olduğunu belirtmiştir. Ölen kişinin, erkek ise yurdun sol; kadın ise sağ tarafında yatırılıp, çocuklu ise çocuklarıyla vedalaştırıp *arnın körgüzer* "yüzünü gösterme" uygulamasından sonra lamadan öğrenilen *eki şağında ündürer* "uygun bir zamanda gömme" ritüeli gerçekleştirilir. Mezara *söök kaar çer, kiji kaar çer, adıp kaar çer* adlarını verdiklerini belirten yazar, HT'nin bazı gelenekleri günümüzde Moğolların etkisiyle unuttuklarını; örneğin, gömme işlemi gerçekleşirken kadınların bulunmaması geleneğinin son zamanlarda bozulduğunu ifade etmiştir. Gömme gerçekleştikten sonra mezardan gelen kişiler yurttta önce duru su, sonra sütlü su (*ak sug*) ile ellerini yıkarlar ve hazırlanan yemeklerden yerler. Yurttta ölünün yattığı yere beyaz bir örtü serilerek, yedi gün boyunca oraya basılmaması için işaretlenir. 21 veya 49 gün boyunca kandil yakılır. Ölünün yedinci günü yemekler hazırlanarak sunum yapılır ve kırk dokuzuncu günü şaman çağırılır. Ölünün ruhu ile iletişime geçen şaman, ölünün isteklerini yakınlarına bildirir ve yakınları bunları en kısa zamanda yerine getirir.

Yukarıda Seren'den aktardığımız bilgilere göre HT'nin geçmişteki pek çok geleneği yerine getirdiği ancak son zamanlarda Moğolların ve bir arada yaşadıkları Kazakların etkisiyle bazı uygulamaları değiştirdiklerini belirtmek gerekir.

Kitabın *II ege* "ikinci bölüm"ü HT'nin konuşma örneklerine, metinlere ayrılmıştır. Alt başlıklarla HT'nin genel olarak Çin'den bu bölgeye göçme hikâyeleri, hayata nasıl tutundukları (40-45. s), yemekleri (46-49. s), kılık kıyafetleri (49-50. s), besledikleri hayvanlar (50-53. s), halk hekimliği (53.-55. s), doğa, tabiat üzerine (56-58. s), doğum (59-64. s), düğün (65-76. s), ölüm (77-78. s), anlatılar (78-80. s), şarkılar (80-84. s), bilmeceler (84-85. s) sıralanan metinlerdir.

III ege "üçüncü bölüm"de yazarın oluşturduğu bir sözlük (86-125. s.) yer almaktadır. HT ağzında yer alan sözlerin Tuva edebî dilindeki karşılıklarının verildiği bu sözlük çalışmaya ayrı bir değer katmıştır. Sözlüğün hemen ardından 126-129. sayfalarda, geleneklerin kısa açıklamaalı bir sözlüğü yer almaktadır. Bununla, okuyucuların halkın uygulamakta olduğu bazı ritüellerin adlarını öğrenerek bunların daha anlamlı hâle gelmesi amaçlanmıştır.

Kitabın sonunda *aytıkçı* "dizin"e, günümüzde HT arasında kullanılan özel ve takma adlara ve konuşurların listesine yer veren Seren, bu çalışmasıyla Moğol Tuvalarının bir parçası olan, günümüzde sayıları oldukça azalan bir topluluğa, HT'ye ait verileri kayıt altına alarak paylaşmakla önemli bir hizmette bulunmuştur.



III. MOOLDA SENGEL TIVALARINIŇ ÇAŇÇILDARI, TIVAPOLİGRAF, KIZIL 2015, 136 s.

Bu kitap, Polina Seren'in alan araştırmalarına dayanarak çıkardığı *Moolda TivalarınıŇ Yozu-ÇaŇçıldarı* "Moğol Tuvalarının Gelenekleri" adlı serinin, 2006 yılında basılan ilk kitabının genişletilmiş ikinci basımıdır. Yazarın, iç kapakta verdiği bilgiye göre, bu basımı, 2008'de yaptığı alan araştırmasında elde ettiği verilere göre düzenlenmiş ve genişletilmiştir.

P. Seren, ilki 1990 yılında olmak üzere pek çok defa Moğolistan'da yaşayan Tuvalar üzerine derlemeler yapmak için alanda bulunmuştur. Bu kitapla ilgili veriler, yazarın 2001 yılında Altay-Orhon adlı bilim gezisine katılarak Ulan-

Bator'da yaşayan Sengel Tuvalarından ve 2004 yılında, Rusya Bilim Fonu kapsamındaki bir projeye Moloğolistan'ın kuzey batı tarafında yaşayan Tuvalardan yaptığı derlemelere dayanmaktadır.

Kitabın 4-7. sayfaların arasında bulunan *ege sös* "ön söz"de yazar kısaca, alana yaptığı araştırma gezilerinden, kitapta yer verdiği konulardan, Sengel Tuvaları (ST) üzerine çalışan araştırmacılarından ve Sengel Tuvalarından bahsetmiştir. ST'nin bölgede Kazak ve Moğollar ile birlikte yaşadıkları için bu dilleri de iyi bildiğinin altını çizen yazar, Tuvaların sadece kendi aralarında, aile içinde Tuvaca konuştuklarını ifade etmiştir. Okul çağına gelen çocukların ilçe merkezindeki Moğol okuluna gittikleri, eğitim dilinin Moğolca olduğu, 1993 yılından itibaren Tuvaca dil ve edebiyat derslerinin programa dâhil edildiğini de belirtmiştir.

Kitap ön sözden sonra 3 ana bölüme ayrılmış, her bölüm de kendi içinde alt başlıklara ayrılarak okuyuculara sunulmuştur. *Birgi ege* "Birinci bölüm" şu alt başlıklardan oluşmaktadır: *Köjeri* "Göçme" *Azıraan malı* "Hayvancılık", *Mal özeeri* "Hayvan kesme" (20-27. s), *AŇnaarı* "Avlanma" (27-28. s).

Köjeri "göç"ün ele alındığı bölümde (7-10. s), genel olarak değerlendirildiğinde, yazar şu verileri sunmaktadır. Tüm göçebe halkların yaşamında olduğu gibi ST'ninkinde de göçün yarattığı bu büyük değişimin öneminin büyük olduğu görülür. İki göç zamanı arasında ailede büyük değişiklikler olabilir, örneğin aileye yeni bir birey katılabilir. Göç öncesinde çeşitli ritüeller yapılır. Evin erkeği ailenin geçinmesine, hayvanlarının beslenmesine uygun bir yer seçimi için araştırma yaparak bir yer seğer ve göçe uygun gün ayarlanır. Bir gün öncesinden hazırlıklar yapılır, yükün yükleneceği at, öküzler veya develer hazırlanır ve komşularla vedalaşmak üzere *şay beer* "çay sunma" ritüeli gerçekleştirilir. Göç zamanı ise evin kadını ineğini sağıp sütünden çayını hazırlayarak *kejik-buyanın bergen çurtum* "lütuf sunan yurdum" diyerek sütü etrafa saçar ve sonrasında *ög* "yurt" doğudan batıya doğru bozulur ve yüklemeye hazırlanır. Evin kadını göç günü en güzel, süslü kıyafetini giyer ve gümüş eyerli atına biner. Göç esnasında yolda *aŇ* "av hayvanı" görülürse bunun iyiye işaret olduğuna inanan ST, *ovaa* görürlerse mutlaka kendileri de birer taş bırakır, yayan veya atlı biriyle karşılaşırlarsa selamlaşarak geğerler. ST'nin göçecekleri yeni yeri belirlerken önemle riayet ettikleri hususlar vardır. Örneğin, başka bir yurdun yerine yurt dikilmez, su kenarlarına dikilmez, mutlaka 500 metre mesafe konularak dikilir. Obanın kurulacağı yere ulaşıldığında, evin erkeği bindiği atın eyerini, devedeki yükü, yurdun dikileceği

yerin sol tarafına bırakarak ertesi gün dikmeye başlar. Önce ocak kurulur ve sonrasında *hün aayı-bile* "doğudan batıya doğru" kurulum yapılır.

ST'nin *azıraan malı* "besledikleri hayvanlar" (10-20. s) bölümünde yazar hayvancılığın ST'nin hayatlarında nasıl bir rol oynadığı üzerinde durur ve bunlarla ilgili çeşitli ritüellerden bahseder.

Göçebe toplumların yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olan hayvancılık ST'nin de hayatlarında büyük bir öneme sahiptir. ST eski zamanlardan bugüne kadar ana uğraş olarak hayvancılıkla uğraşmış, yiyecek, kıyafet, ısınma gibi ihtiyaçları besledikleri hayvanlardan gidermişlerdir. Sengel ilçe merkezinde yaşayan Tuvalar yazın hayvanlarına beslenecekleri yeni yerler aramak için göçüp, güzün eğitim öğretim yılı başında ilçeye geri dönerler. Hayatlarının önemli bir parçası haline gelen hayvancılığın aksatılmadan devam ettirilmesi için ST'nin önemle riayet ettikleri durumlar vardır. Örneğın, yavrulama döneminde hayvan kesilmez, yurttan ak yiyecekler olarak tabir edilen süt ürünleri çıkarılmaz. Hayvanlar iğdiş edilirken (*aktalaar*) lamalardan hangi günlerin uygun olduğu öğrenilir ve bu işlem *aktalçı* "iğdiş eden" tarafından uygulanır. Her aile, iğdiş etme sonrasında *şay* "sütlü çay", *araga* "süt rakısı", *bıştak* "peynir" gibi *ak çemner* "süt ürünleri" sunar ve en yaşlı kişinin yurdunda toy düzenler. Hayvanları kötü şeylerden korumak için *kajaa* "ahır"ın içine sansar ve tilki derisi asarlar. Aileler hayvanlarının kıtlıkla, hastalıkla karşılaşmaması, çalınmaması için güz dönemlerinde *ovaa dağırı* "ovaa kutsaması" ritüeli gerçekleştirirler. Ayrıca ST, hayvanları arasında bir tanesini *ıdıktaar* "kutsarlar" ve bu hayvanın aileyi ve aileye ait tüm hayvanları koruduğuna inanırlar. ST, çoğunlukla göçerken yük yüklemek için *teve* "deve" (yavrusu *bodagan*), *sarlık* "yak" (yavrusu *bışaa*), *a't* "at" (yavrusu *kulun*), inek (yavrusu *bışaa*), hoy "koyun"(yavrusu *huragan*), öşkü "keçi" (yavrusu *anay*) beslerler. Hayvanların yaşlarına göre değişik adlarla adlandırılması hususunda geniş bir söz varlığına sahip ST'nin ayrıca atlarının sağrısına hangi *söök* "soy"dan iseler onun damgasını vurdukları da görülür.

ST'nin bazı ihtiyaçlarla besledikleri hayvanları keserken de bağlı kaldıkları bazı uygulamalar vardır. En önemli mesele, hayvanın hangi gün kesileceğiyle ilgilidir. Bu gün, mutlaka lamalara sorulur ve uygun gün seğıdikten sonra hayvan kesilir. Bunun dışında ak renk, iyi şeylerin, dostluğun, mutluluğun rengidir; dolayısıyla ST misafirlerine ak koyun keserek ikramlarda bulunurlar. Hayvanı keserken, parçalara ayırırken ve eti yurda asarken de uyulması gereken kurallar vardır ve ST bunlara sonuna kadar bağlıdırlar. Kesilen hayvanın etinden pişirilen yemeklerin misafirlere, komşulara sunulması büyük önem taşır. Sunumdan önce etten bir parça kesilerek *otka amzadır* "ateşe sunulur" daha sonra en yaşlı kişilerden başlanarak belli bir düzene göre hazırlanan tepsiler dağıtılır.

Göçebe toplumlarda hayatın vazgeçilmez bir diğer parçası da avlanmadır. Avlanmayla ilgili hazırlıklar, ritüeller, uygulamalar ST arasında çeşitlilik gösterir. Avlanma öncesinde silahlar hazırlanır, temizliği yapılır, yolluk için yemekler hazırlanır. Birlikte ava çıkacak avcıların *deri kattıjar* "birbiriyle uyumlu, iyi anlaşabilen kişiler" olması, avın verimli geçmesi için çok önemlidir. Avcılar, avlanacakları yere geldiklerinde otađ kurarlar. Otağın en genç avcısı yemekleri, çayı hazırlar ve tecrübeli avcılardan avlanmayı öğrenmek üzere ava çıkar. Avladığı ilk hayvan sonrasında bu genç avcının *ergek üzeer* "baş parmağını yağlama" geleneğini gerçekleştirirler. ST, *börü* "kurt", *dilgi* "tilki", *irbiş* "pars", *dışbaktığ* "vaşak" gibi eti yenmeyen hayvanları sadece derisi için avlarlar. *Sın* "Sibirya geyiği", *te* "erkek yaban keçisi", *çuňma* "diři keçi", *elik* "karaca", *hülbüs* "erkek karaca", *argar-koşkar* "koç" gibi hayvanları avlayarak

geleneklere uygun olarak parçalayıp komşularıyla paylaşırlar, bu geleneğe *şoralga beer* adı verilir.

Kitabın *İyigi ege* "ikinci bölümü"nde Tuvaların yeni yılın başlangıcı olarak kutladıkları şagaa "yeni yıl bayramı, bahar bayramı" (29-32), *çaş urug törüttüngende erttirer yozulaldar* "doğum gelenekleri" (33-53), *kuda yozulalı* "düğün gelenekleri" (54-72), *kijini ornukşudarı, kajudal yozulalı* "defin ve ölümlle ilgili gelenekler" (73-79) ele alınmıştır.

ST, *şagaa*'yı üç kutlamanın sebebi olarak görürler ve birlikte yaşadıkları Bayad, Dörbet, Kalha gibi halklardan farklı bir şekilde kutlarlar. *Şagaa*, ST için eski yılın bitip yeni yılın başladığı yeni yıl bayramıdır, doğum günü kutlamasıdır ve kışın sonları baharın başlangıcıdır yani bahar bayramıdır. Dolayısıyla bu üç kutlamanın birleştii büyük bir bayram havasına dönüően şagaaya hazırlıklar da güzün başlar, o gün giyilecek kıyafetler dikilip hazır edilir; etler, *araga-hımıs* "süt rakısı ve kırmız" hazırlanır. Bayramın birkaç gün öncesinden *buuza, mançı, boova-boorsak* gibi geleneksel yemekler hazırlanır. *Büdüü* "arife günü" akşamında şagaa kutlaması başlar. Arife günü mutlaka uygulanan ritüeller vardır, örneğin herkese bir yaş eklemek için dolaşan Lham Burhan'ın atının bacağını kırmaya çalışan kötü ruhlara engel olmak amacıyla ineğin uyluk kemiğinin iliği çıkarılır ve yenir. Ertesi gün, gün ağarmaya başladığında yeni yılı karşılamak üzere herkes yurdundan çıkar ve biraz dolaşarak tekrar yurda döner, bu ritüelle *is ündürer* "iz çıkarma" denir. Devamında şagaa ritüelini gerçekleştirirler. Herkes hazırladıkları yemeklerle birlikte *şagaa ovaasına* gider, tütsü yakılır, süt saçılır, koyun döşü yakılır ve *yöreele* "alkış" ile *Sengel Hayrhan* dağına dualar edilir. Sonrasında *çolukşulga* "selamlaşma-bayramlaşma" ritüeli ile büyüklerin ziyaretine gidilip bayramlaşma gerçekleştirilir. Şagaanın ikinci günü kutlamalar devam eder, erkekler *bağ adaarı* oyunu oynar, bununla civar yurtların kötülüklerden arındırılması hem de bir sonraki buluşmanın hangi yurtlarda yapılacağının belirlenmesi hedeflenir.

Bölümün devamında yazar, ST'nin geçiş dönemlerinde uygulanan pratiklere yer vermiştir. Buna göre;

ST arasında doğum ile ilgili gelenekler canlılığını devam ettirir. Hamile kadın, *urug ündürer kiji, ka't bolgan, xol-budu aartaan, kırınnalıp kalgan, urug ködürgen, okus bolgan* gibi adlarla adlandırılır. Hamile kadının sakınması gereken ve çevresindekilerin dikkat etmesi gereken durumlara ST büyük bir önemle riayet ederler. Hamile kadının önünden geçilmez, gebe kadına tavşan, deve eti yedirilmez, ağır işler yaptırılmaz. Bebeđin kız mı erkek mi olacağı kadının karnının şekline bakılarak anlaşılır. Gebenin karnı *örü* "yukarı doğru, sivri" ise kız; *çattıngır* "yayvan" ise erkek olacağına inanılır. Doğum yaklaşırken, bebeğin göbek bağını kesecek *hin iyezi* "göbek annesi", ay takvimine göre bebeğin doğum yılına uygun olacak şekilde belirlenir. Yılı uyumlu olan bir kişi seçerken dikkat edilmesi gereken başka husus da bu kişinin karakteri, terbiyesi, çalışkanlığı gibi hususlardır. Çünkü doğacak olan bebek, göbek annesine de benzer inancı hâkimdir. *E'di aaraan* "sancısı başlayan" kadına şifa olması niyetiyle yurda *kök ödek* "gübre" dökülür, etraf ardıçla tütsülenir. Bebeđin göbek bağını kesen kadına *hinin kesken avazı, hindik ava, hindik eejezi, çer avazı* denir. Göbek bağı kesildikten sonra bebek önce ardıçlı su sonra yeni kesilmiş koyundan elde edilen et suyuyla yıkanır. Bebeđin plasentasının gelmesine ST *soo çalaraar* adını verirler. ST'nin *münđerer* adını verdikleri bir gelenek de doğum yapan kadının bir an önce şifa bulması için koyun kesilip, koyun etinden yapılan *müñ* "çorba"nın içirtilmesidir. Bebeđin eři, evde üç gün saklanır daha sonra *hin şıgjaar* "göbek bağını saklama" geleneği

gerçekleştirilir. Göbek bağını bebeğin babası veya ninesi beyaz bir bez içine sararak yüksek, kuru bir yere veya yeşillik altına gömer. Bebek üç veya yedi günlük olunca *aş urug şuur yozulal* "bebek yıkama geleneği" gerçekleştirilir. Komşular ve yakınların davet edildiği bu toyda en önemli kişi *hin iyezid*, dolayısıyla göbek bağını kesen kişi yurttta törde oturtulur. Erken doğan bebekler için uygulanan bazı pratikler vardır. Örneğin, miadı dolmadan dünyaya gelen bebeklerin bebeğin babasının terinin sindiği börkün içinde yurdun duvarına asılarak miat dolana kadar orada saklanması ile bebeğin sağlıkla hayatta tutulması amaçlanır. Anne sütü gelene kadar, bebeğe koyun kuyruğu emdirilir. Annenin sütü geldiğinde (*südü düjer, südü kelir*) bebeğin emzirilmesi, anne sütüyle beslenmesi çok önemlidir. Anne sütü ateşe ve suya saılmaz.

Bebek üç veya on beş günlük olunca *kavaylar yozun, kavayga kaar* "beşiğe yatırma" geleneği uygulanır. Bebek yaşlı bir akraba tarafından hayır dualarıyla beşiğe ilk kez yatırılır, bebeklere zarar gelmesin diye ayı tırnağı asılır. Bebek beşikten alındığında kötü ruhlar bebek yokken beşiği sahiplenmesin diye içine makas veya bıçak konulur. Bebeğe *at kaar* "ad verme" geleneği de ST arasında pek çok ritüelle gerçekleştirilir. Çünkü bebeğin tüm hayatına etki edeceği için ad verme yüksek sorumluluğu olan bir iştir. Ad seçilirken, bebeğin doğduğu yıl, gün ve o yıl olan önemli olaylar, ailenin çevresindeki önemi büyük kişiler vb. hususlara dikkat edilir ve erkek bebeğin sağ kulağına, kız bebeğin sol kulağına üç defa mırıldanılarak ad verilir.

Hilbun alır veya *hılbıktaar* "sa kesme toyu" erkek çocukların üç yaşına; kız çocukların iki veya dört yaşına bastıklarında düzenlenen bir toydur. Çocuğun büyük dayısı davet edilmiş yakınlar, komşular arasında dualarla, beyaz bez bağlanmış, yağ ve süt ile yağlanmış makas ile çocuğun alınının sol kenarından başlayarak iki üç tutam sa keser. Dayısı hediye olarak erkek çocuklara tay; kız çocuklara buzağı hediye eder. İlerleyen yıllarda, görgülü, alışkan ailelerin 10-12 yaşlarına basan erkek çocuklarından biri seçilerek *kejegeleer* "uzun saç örgüsü" bırakma uygulaması yapılır ve bu uygulamadan sonra ocuk *töreniş kara kijizi* olarak adlandırılır. Bu ocuğun ilerdeki yıllarda halk arasında seçkin, önder bir kişi olacağına inanılır. Erkek ocuklar için *bört* "börk" ve *kur* "kuşak" en önemli kıyafetlerdir. Bunlar *hostugnun demdee* "özgürlüğün sembolleri"dir.

ST'nin çocukların hastalıklarını iyileştirmek için uyguladıkları ve yıllardır tecrübe ettikleri uygulamalar vardır. Örneğin, ocuğun kulağında kir biriktiğinde, koyun yağı ile yağlayıp, mavi bir bez ile temizlerler.

ST, küçüklükten itibaren çocukların uyması gereken kuralların öğretilmesine büyük önem verirler. Yurt içinde ve dışında yapılmaması gereken şeyler, uyulması gereken kurallar vardır. Örneğin, yurda girerken sağ ayak ile eşiğin üzerinden geçerek girilir. Eğer sol ayak ile eşiğe basarak girilirse o yurttta kavga çıkacağına inanılır. Ocağa öp, soğan kabuğu, süt gibi şeyler atılmaz, dökülmez. Ocak yaşamın ruhudur, ona itinaıyla yaklaşılır, etrafında dönülmez.

Yazar, Sengel Tuvalarının Düğün Geleneleriyle ilgili ise şu bilgilere yer verir:

ST'nin eski zamanlardan günümüze ulaştırdıkları geleneğin yanı sıra geride bıraktıkları ádetler de bulunmaktadır. Eski zamanlarda *örgek soluuru* "kundak değiştirme" (beşiğ kertmesi) olarak adlandırılan bu gelenek günümüzde artık yaşamamaktadır.

Son zamanlarda, aileler evlenme çağına yaklaşan erkek çocukları için hazırlıklara başlar, civardaki iyi yetişmiş, alışkan kızları gelin olarak düşündüklerini oğullarına bildirir, onlar da razı gelirse bu kızı gelin olarak alırlar. Bu tür görücü usulü evliliğe ST *aal-ögnün ejiinden algan*

kennivis derler. Günümüzde çoğunlukla gençler kendileri tanışıp, sözleşip, evlenme kararlarını ailelerine bildirirler. Aileler, oğulları ile kızın uyuşup uyuşmadığını, hangi soydan olduğunu araştırırlar. Aynı soydan (söök) olan kişilerin aile kurması iyi görülmez. Mesela İrgit boyundan olan bir erkeğin yine İrgit boyundan olan bir kızla evlenmesi iyi değildir. Aileler anlaşınca *urug dileer* "kız isteme" ritüelleri için hazırlıklar yapılır. Erkeğin ailesi koyun döşü, uja, etlerden yapılmış yemeklerle kızın ailesine gider, *haay taakpi* "burun sigarası" sunarlar. Kızın akrabaları sigarayı alırsa rıza gösteriyor demektir. Kız istenirken bir elbiselik ipek kumaş, beyaz bez, çay hazırlanarak töre bırakılır ve isteme ritüeli böylelikle başlar. Bir dahaki ziyarette gelini alma günü belirlenir ve çiftin yaşayacağı *ög* "yurt" kurulmaya başlanır. *Kelin alırı* "gelin alma" günü düğünün yapıldığı gündür. Bu gün seçilirken lamalara sorulur ve en iyi gün seçilir. Erkeğin akrabalarından 5 veya 7 kişi gelini *aalından* almaya gider. Gelin atı hazırlanır. Kız, anne babasının yurdundan hayır dualarıyla birlikte alınır, kızın annesi *oruuñar ak bolzun* "yolunuz açık olsun" duası ile kızı atına bindirir. Damat, kızın bindiği atın yularından tutarak akrabaları ile birlikte kızın evinin bulunduğu avluyu sağdan sola doğru üç kez döner ve damadın yurduna doğru yola koyulurlar.

Erkeğin *aalına* gelindiğinde gelini damadın yengesi karşılayarak, yere serilen ak döşek üzerine gelini attan indirir. Büyük ögde tüm akrabalar toplanarak gelinin çayını içerler ve düğün böylelikle başlar. Her iki tarafın misafirlerine ikramlarda bulunulur, en önemli görülen yemekler *dös, uja*, usullere uygun olarak ikram edilir. Düğüne katılan akrabalar, yiyip içip, sohbet ederek gençlere hayat tecrübelerini aktararak, nasihatlerde bulunurlar ve *yöreelder* "hayır duaları"la hediyelerini sunarlar.

Kitabın devamında defin ve ölümle ilgili geleneklerde mutlaka uygulanan ritüelleri ele alan yazar, yaşamın bu aşamasıyla ilgili adlandırmalara da yer vererek kitabına değer katmıştır. Kaydedilen bilgilere göre;

ST, ölümü *tınış huraadı* veya *tınış doozuldu* olarak adlandırır. ST arasında, insanın iki sünezin "ruh"u olduğu inancı mevcuttur. Biri *çiñgine sünezin*, diğeri ise *bora sünezin*. *Çiñgine sünezin* insanların hayatta olduğu sürece var olan ruhlarıdır. *Bora sünezin* ise ölen kişiyi defnederken onun vücudunda var olan ruhudur. Ölen kişinin 49. günü şaman çağırılır ve şaman *bora sünezin* ile konuşarak ölen kişinin akrabalarına iletmek istediklerini bildirir.

Ölen kişilerin bir kısmının *burgan oranı* "Burkan dünyası"na bir kısmının ise *erlik oranı* "Erlık dünyası"na gittiğine inanılır. *Burgan oranına* gidenler hayatlarında iyilik yapmış, lütuflarda bulunmuş kişilerdir. Bu kişiler daha önce ölmüş akrabalarıyla buluşurlar ve sonraki hayatlarında ise tekrar insan olarak dünyaya gelirler. Hayatta iken kötülük yapmış, kötü amellerde bulunmuş kişiler ise öldüklerinde *erlik oranına* giderler. Burası gece gibi karanlıktır ve buradan tekrar çıkamazlar, tekrar dünyaya geldiklerinde ise insan olarak doğmazlar.

ST, bir kişi öldüğünde doğrudan "öldü" ifadesini kullanmazlar. Seren'in derlemelerden elde ettiği verilere göre ölmek kavramını tabulaştıran ST, şu ifadelerle birinin öldüğünü bildirirler: *aarıg algaş bargan* "hastalık götürdü", *burgan bolup kalgan* "Burkan oldu", *kalgan* "kaldı", *dee oranga bargan* "öteki dünyaya gitti", *sugga bargan* "suya gitti", *çok bolgan* "yok oldu", *şıdaşpayn bargan* "dayanamadı" gibi.

Ölen kişinin akrabaları, taziye için geldiklerinde mutlaka burun sigarası sunarlar ve *Burgan oranına katap törüttünzün, aji-tölünge kejik-buyanın berzin* "Burkan dünyasına tekrar doğsun, çoluk çocuğuna iyilik bağışlasın" şeklinde taziyelerini ifade ederler. Ayrıca, ölenin ruhunun

Burgan oranına yolculuğunda engel oluşturmaması için fazla ağlanmaması gerektiğine önemle riayet ederler.

ST, defnetmeye *orşuuladır* ve *hödööledir* "yerleştirme / gömme" derler. Eskiden ölen kişi bir beze sarılarak açık bir alana kuşların yemesi için bırakılırdı. Günümüzde ise, ceset tabuta konularak gömölür. Lamalardan gömme günü için en iyi gün seçmesi istenir. Belirlenen gün, tabutun altında yumuşak keçe, üzerine ise yeşil ipek örtü serilir. Ayrıca tabut içine en gerekli ve şahsi eşyalar da konulur. Bu ritüel, toprak gibi olup, çiçeklenip büyüsün anlamındadır.

ST arasında eskiden günümüze kadar ulaşan bir gelenek, cenazenin 7. ve 49. günlerinde mutlaka ritüeller uygulanmasıdır. Yedisinde koyun kesilir, gelen misafirlere ikramlarda bulunulur, Lama veya şaman çağırılarak dua ettirilir. Kırk dokuzunda, akrabalar toplanarak tütsülenmiş etlerle mezarlığa gidilir, götürölen yemekler tamamen bitirilir dönerken yemek artırılmaz. Böylelikle ölümlle ilgili geleneklerin de canlı bir şekilde sürekliliğini koruduğu görölmektedir.

Bu bölümün ardından kitap, üçüncü bölümle sonlanmıştır. *Üşkü ege* "üçüncü bölüm", *çuğaazının ülegeri* "metin örnekleri" (80. s), *aas-çoğaahı* "anlatmalar" (105. s), *ajıglattınıp turar sösterniņ slovarı* "sözlük" (108. s), *yozulaldarnıņ tayılbırı* "geleneklerin açıklamaları" (130. s) ve *informantlarınıņ danşızısı* "konuşur listesi" (133. s) alt başlıklarından oluşmuştur.

Değerlendirme

Polina Sergejevna Seren, Tuva Cumhuriyetinin yetiştirmiş olduğu, Tuva ağızlarına, halk bilgisi ürünlerine ve költürüne dair yapmış olduğu çalışmalarla alana önemli katkıda bulunmuş ve çalışmalarını bu alanda devam ettiren önemli şahsiyetlerden biridir. Onun tanıtmaya ve değerlendirmeye çalıştığımız yukarıdaki üç eseri, Moğol Tuvalarına yapılmış çok sayıdaki araştırma gezisi sonucunda derlenen malzemeye dayanan hem dil hem de halk bilimi çalışmaları için önemli veriler sunan çalışmalardır. Bu üç kitap toplu olarak değerlendirildiğinde dikkat çeken noktalar şunlardır:

- Eserlerde geçiş dönemlerine dair geleneklere, bu geleneklerle ilgili tanım ve adlandırmalara mutlaka yer verilmiştir. Bunlara bakıldığında, Moğol Tuvaları arasında geleneklerin canlı bir şekilde yaşatıldığı, pratiklerin aksatılmadan yerine getirilerek devamlılığın sağlanması önemli bir değerdir.
- Moğol Tuvalarının ocak költü ve atalar költüyle ilgili inançlara ve uygulamalara önemle riayet ettiği dikkati çekmektedir.
- Moğol Tuvaları arasında, önemli günlerde mutlaka lamalardan ve şamanlardan yardım alınması, onların dua için törenlere çağırılması Budizmin yanı sıra şamanizmin etkisinin de azımsanmayacak ölçüde olduğunu göstermektedir.
- Yerleşik hayata geçen bir kısım Moğol Tuvalarının yanı sıra hâlâ göçebe hayat tarzını devam ettiren, yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olan geyik yetiştiriciliği ile hayatlarının devam ettiren artık günümüzde çok az konuşuru olan Tsagaan-Nuur Tuvalarına ait verilerin kayıt altına alınması oldukça önemlidir.
- Moğol Tuvaları arasında her ne kadar eskiden günümüze kadar ulaştırdıkları gelenekler büyük ölçüde varlığını korusa da, değişen yaşam koşullarının, bir arada yaşadıkları diğer boyların, bu bölge için özellikle Moğollar ve Kazakların etkisiyle bazı geleneklerde

değişimlerin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin, ölümle ilgili geleneklerde, eskiden ceseti açıklığa bırakma ve yakma yönteminin değişerek gömme yönteminin uygulanmaya başlanması bu değişimlerin en somut örneklerindedir.

- Moğol Tıvaları arasında çok saygı duyulan, kutsal veya çok korkulan şeylerin doğrudan adlandırılmadığı ve bunların adlandırılmasında örtmece sözlere yer verildiği görülmüştür. Seren, derlemeleri sırasında özellikle bu adlandırmalarla ilgili önemli veriler toplayarak eserlerinde sunmuştur. Böylelikle kullanılan örtmecelere bakıldığında, Moğol Tıvalarıyla ilgili, temelinde olağanüstü güçlere inanma, mitler ve gelenek göreneklerin bulunduğu, dil içi bir gelişimle gösteren-gösterilen ilişkinin sunulduğu önemli bir alan önümüze serilmektedir.

Kaynakça

- Arançın, Y. L. (1975). Noviye Etnografiçeskiye i Filologičeskiye Materialı iz Severo-Zapadnoy Mongolii. *Uçeniye Zapiski TNİİYALİ* (17), 212-218.
- Badarç, B. (2009). *Leksika Jivotnovodstva v Tsengel'skom Dialekte Tuvinskogo Yazıka (V Sravnitel'no-Sopostavitel'nom Aspekte)*. Novosibirsk.
- Badarç, B. (2017). Sengel Tıvalarının Çugaazında Maldıñ Har-Nazınınga Hamaarışkan Niiti Turk Uktug Çamdık Sösterniñ Dugayında. *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (Yayımlanmamış Bildiri)*. Ankara.
- Dongak, U. A. (Hazırlayan) (2013). *Möñgün Dagša - Sengel Tıvalarının Aas Çogaalı bolgaş Çeçen Çogaalı*. Ulanbaatar- Kızıl.
- Geng, S. (2001). Materials of Tuvinian Language in China (4). *Türk Dilleri Araştırmaları* (11), 5-21.
- Geng, S. (2003). Materials on Tuvinian Languages of China (5). *Türkoloji Dergisi*, XVI (1), 19-24.
- Gerelhöü, H. (2007). *Kotunuñ Tıvaları*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Mannay-ool, M. H. (1995). Tuvintsı Mongolii: Traditsii i Sovremennost'. *Uçeniye Zapiski TNİİYALİ* (18), 56-61.
- Mawkanulı, T. (2005). *Jungar Tuvan Texts*. Bloomington: Indiana University Research.
- Mawkanulı, T. (2001). The Jungar Tuvas: Language and National Identity in the PRC. *Central Asian Survey*, 20 (4), 497-517.
- Bavuu-Sürün M., vd. (2009). K voprosu o klassifikatsii dialektov Tuvinskogo yazıka. *Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal* (3), 158-164.
- Monguş, D. A. (1983). O Yazıke Tuvintsev v Severo-Zapadnoy Mongolii. *Voprosı Tuvinskoy Filologii*, 127-145.
- Monguş, M. V. (2000). Braçno-Semeyniye Otnoşeniya u Tuvintsev v Kitaye. *Başkı*, 1, 73-78.
- Monguş, M. V. (1995). O Yazıke Kitayskih Tuvintsev. *Başkı* (5), 77-81.

Monguş, M. V. (1996). The Tuvinians in China: Aspects of their History, Language and Culture. *Culture and Environment in Inner Asia* (2), 116-133.

Monguş, M. V. (2002). *Tuvintı Mongolii i Kitaya - Etnodispersniye Gruppı (İstoriya i Sovremennost')*. Novosibirsk: "Nauka".

Ölmez, M. (2013). Çindeki Türk Dilleri ve Bugünü. *Dilleri ve Kùltürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları - 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (s. 397-422). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Ragagnin, E. (2009). A Rediscovered Lowland Tofan Variety in Northern Mongolia. *Turkic Languages*, 13, 225-245.

Ragagnin, E. (2010). *Dukhan, a Turkic variety of Northern Mongolia Description and Analysis*. Harrosowitz Verlag.

Seren, P. S. (2013). *Moolda Homdu Tıvalarınıñ Yozulaldarı*. Kızıl.

Seren, P. S. (2016). *Moolda Sengel Tıvalarınıñ Çañıldarı*. Kızıl.

Seren, P. S. (2013). *Tsagaan-Nuur Tıvalarınıñ Yozu-Çañıldarı*. Kızıl.

Seren, P. S. (1993). Tsagaan-Nur Tıvalarında. *Ulug-Hem* (5-6), 148-157.

Taube, E. (2009). *Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel/Westmongolei). Kleine Formen*. . Wiesbaden: Harrassowitz. Turcologica 71.

Ulamsürengiyn, T. (2003). *Obraztsı Folklorı i Reçi Kobdoskih Tuvintsev*. Kızıl: Tuvinskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

Yusha, Z. (2013). Çin Tuvalarının Folkloru. *Bulleten*, 61-2, 261-266.

Yuşa, J. M. (2018). *Folklor i Obryad Tuvintsev Kitaya v Naçale XXI Veka - Struktura - Semantika - Pragmatika*. Novosibirsk: "Nauka".

Kısaltmalar

TN Tsaagaannuur Tuvaları

HT Homdu Tuvaları

ST Sengel Tuvaları

Fotoğraflar

© Polina Sergejevna Seren





Цэнгэл суму.
Тыва хелтиг үруглар



Цэнгэл суму
Харааты деп черде



Цагааннуур суму.
Сайзанақтаан уруглар



Цэнгэл суму
Ааржы кургадыр сери





